

A KETTŐS MÁRAI-KÁNON ÍTÉLETE

Jelige: Mára-is

Az ítélkező olvasó

Márai Sándor *Ítélet Canudosban*¹ című regénye „a legnagyobb magyar könyvek egyike, amit valaha is írtak”² és „[a] nevetségesség határát súroló írói kudarc”.³ Ezen véleményekkel találkozva az Olvasó – ha eddig esetleg ez még nem történt volna meg – elkezdi kritikusán olvasni a kritikusokat; belátható: a fenti két véleménynek egyszerre nem lehet igaza, s ha ízlésről nem kívánunk is vitatkozni, a magunk véleményét el kell helyezni valahol. Az Olvasó bizonytalanságában újraolvassa a regényt.

Az Olvasó érdeklődését felkelti a kérdés, továbbolvas. Találkozik a véleménnyel, miszerint az *Ítélet* „[Márai] legjobb műve”⁴, és azzal is, miszerint „nem tartoz[ik Márai] pályájának fénypontjai közé”.⁵ Az Olvasó belátja, hogy nem egyetlen regény, hanem egy életmű megítélésének, megítélhetőségének problémájába ütközött. Nagy levegőt vesz, s bár tudja: vállalkozása eleve kudarcra van ítélve, úgy dönt, utánajár a kérdésnek.

Az értékítéletek úrafogalmazásának parttalanságáról

Az *Ítélet Canudosban* című regény kettős megítélése egyértelmű következménye annak, hogy a kritikusok és irodalomtörténészek a Márai-életmű egészét illetően sem állnak egyetértésben. Mint Szegedy-Maszák Mihály állítja, „a legtöbb termékeny íróhoz hasonlóan Márai is egyetlen életművet hozott létre”,⁶ abban viszont már közel sincs konszenzus a monográfusok, kritikusok és irodalomtörténészek körében, hogy melyek ennek az életműnek a kevésbé sikerült alkotásai. Úgy tűnik, számtalan szempont alkalmas arra, hogy annak alapján dichotómiába szervezzük Márai regényeit,⁷ s az adott kettős egyik tagját értékesként ítéljük meg a másik tükrében. Nincs itt mód (s kérdés, ha mód lenne is, mennyire lehetséges egy ilyen vállalkozás, s ha lehetséges is, van-e értelme), hogy az utóbbi évtizedekben igen gazdaggá vált Márai-recepció minden darabjára kiterjesszük vizsgálatunkat, a továbbiakban csupán néhány, véleményünk szerint jelentős, s egymástól eltérő megközelítési szempontot, „osztályozást” kívánunk bemutatni.

¹A regényből vett idézetek forrása: MÁRAI Sándor: *Ítélet Canudosban*, Helikon, Budapest, 2008. A továbbiakban: ÍC

²SZÖNYI Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek*, Kortárs, Budapest, 2000. 74.

³KRASZNAHORKAI László: *Egy késő kamaszkori dolgozat Márai Sándor emigrációs pályájáról*, Jelenkor 1991/5. 454.

⁴SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, Akadémiai, Bp., 1991. 96.

⁵RÓRAY László: *Márai Sándor*, Korona Kiadó, Budapest, 1998. 204.

⁶SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 38.

⁷A szöveg megállapításai Márai szépprózai munkásságára vonatkoznak. Azért nem csak a *regényeire*, mert bár naplóinak műfaji kérdésére itt nem térünk ki, állításaink homlokerébe tartoznak; azért nem minden prózai alkotására, mert publicisztikai tevékenysége nem vizsgálható közéleti megjelenése nélkül, ez azonban nem tárgya ezen prózapoétikai kérdésfelvetéseket tartalmazó szövegnek; s azért nem minden szépirodalmi művének, mert például versei nyilván nem vizsgálhatóak prózapoétikai szemmel.

Talán nem egészen meddő egy korabeli kritikai nézetből kiindulni – már csak azért sem, mert Örley István írásai a későbbi recepcióra is hatást gyakoroltak.⁸ Örley 1941-es *Nyugat*beli kritikájában⁹ Márai addigi munkásságából kiindulva igyekszik az életmű további darabjaira vonatkozóan is mintegy jóslatot tenni. Úgy tűnik, Márai „[e]gész életpályáját végigkísér[ő] kettősség” Örley szempontjából a koríró, esszéista, bíráló hang és írásmód, valamint a „költői” (értsd: művészi) hang párhuzamából adódik. A koríró Márai a *Kassai Őrjárat*, míg a költői oldal a *Mágia* című kötettel kerül ábrázolásra. A bemutatás során egyértelmű értékítéletet is kapunk: míg az első csoporthoz tartozó szövegben „nyersen csikorog a frissen feltépett és alig görgethető gondolat...”, addig a „menthetetlenül költői” hangú¹⁰ írónk a *Mágiában* „már szabadabban hallatja szavát”. A szövegben a figyelemre méltó mégsem elsősorban ez a megítélés, hanem a mögötte rejlő retorika. Az esszéista hang Márai „egykori arcaként” jelenik meg, a *Mágia* szövegeit „vadonatúj öltönyként” látjuk (melybe, a szerző reményei szerint, az író idővel beleszokik, pályáját ez irányba folytatja tovább), miközben a kérdés megvitatása kapcsán „Márai régi és új tételei gomolyognak elénk”. A műveknek a megszólaló hang alapján megkülönböztetett két csoportja hirtelen a régi – új, korai – kései oppozícióban tűnik elénk. Ennek leegyszerűsítő volta persze nyilvánvaló: ez nem csak azt jelentené, hogy az utolsó darabokon kívül minden művét tűzbe kellene vetni – ezt pedig a legkevésbé sem támasztja alá a recepció –, hanem azt is, hogy az évszám megpillantásával, esetleg, a biztonság kedvéért a megszólaló hang megállapításával rögtön minden lényegi pontot figyelembe vevő értékítélethez is jutunk – így válik feleslegessé az irodalomtudomány.

A fent ismertetett retorikának éppen a fordítottja zajlik le Rónay László monográfiájában.¹¹ Az írásmű kronologikusan követi végig Márai pályájának (és életének) alakulását, s értékítéletet is ez alapján igyekszik mondani. Időben lineáris folyamatként tűnik fel számunkra például az expresszionista „örökségnek” tekintett modorosság és dagályosság elhalványulása is. (Maradjunk most következetesek Rónay fogalomhasználatához, és irodalomtörténeti vizsgálat nélkül alkalmazzuk e stílusra továbbra is az „expresszionista” jelzőt.) A szöveg retorikája, a monográfia felépítése tehát ezt kívánja közölni – csak éppen kijelentései térnek el ettől. A korábban expresszionista jegyként feltüntetett „túlzás és

⁸SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 38.

⁹ÖRLEY István: *A Márai-mű új állomásai. Kassai Őrjárat – Mágia*, Nyugat 1941/8. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00667/21341.htm> (utolsó letöltés: 2014. január 24.)

¹⁰A hang kifejezést itt és a továbbiakban mint a megszólalás módját, stílust értjük, nem pedig narratológiai fogalomként használjuk.

¹¹RÓNAY László: *Márai Sándor*, Akadémia Kiadó, Budapest, 2005. Rónay László Márairól írott monográfiáinak sorából a legkésőbbi, a szerző által is legteljesebbnek vélt munkát veszem alapul.

elrajzolás” az 1972-es datálással későinek tekinthető *Föld, föld!...*-nek is jelzői lesznek,¹² de „dagályosnak” ítéltetik az 1971-es *Rómában történt valami*,¹³ a *Sértődöttek* (1947-1948) pedig kifejezetten „expresszionista bőséggel gátlás nélkül árad”.¹⁴ Az ilyen módon definiált expresszionizmussal Kosztolányi nyelvi purizmusának öröksége állítható szembe, ezen opposíció mentén pedig már Márai írásművészetére jellemző több eltérés „besorolhatóvá” válik: a párbeszédeességre, vagy inkább a jellemzően monológokra építkező regények nyilván a modorossággal hozhatóak összefüggésbe, mellyel szemben a leírás letisztult nyelve áll,¹⁵ a színpadias regény nem tud személyiséget teremteni, míg a modorosságot mellőző hang individuumokat hozhat létre.¹⁶ Mindezt olvasva persze már egyértelmű a két „kánon” közti értékbeli ítélet is: „a bőség stiláris változat[ának]” „mai elismertsége nagyobb, mint művészi értéke”.¹⁷

Rónay monográfiájához hasonlóan, de eltérő tematikai szempont szerint szerveződik Szegedy-Maszák Mihály kötete is.¹⁸ A Kosztolányira való utalás, hozzá való hasonlítás ennek a szövegnek is fontos momentuma, ahogyan a modorosság vádja is megjelenik, de központi opposícióvá az egyén és a közösség kettőssége emelkedik. Az egyén „újítása” a közösségi szokásrendhez képest, identitás kérdésében az egyéni és a közösségi tudat, az önálló személyiség és a „futószalag-effektus”, a forradalmár és a polgárság képviselője, a művész és a polgár kettőssége átjárja a szöveget.¹⁹ Ez természetesen csak onnantól válik releváns szemponttá prózájának értelmezésében, ha ezt a két pólust megfeleltetjük – mint ahogyan Szegedy-Maszák megfelelteti – Márai prózájában fellelhető két hangnak. A monográfus szerint az egyénit, egyedit hangsúlyozó poétika Márai vallomásos prózájának, míg a közösségi szempontokat érvényesítő elbeszélőmód regénypoétikájának felelne meg.²⁰ Fontos, hogy itt poétikákról, hangokról van szó, nem pedig műfaji distanciáról. Az, hogy ebben az opposícióban a vallomásosság, a monologikus hajlam, a modorosság, a közhelyszerűség és az önisméltás vádját jelenti,²¹ már nem jelent meglepetést számunkra. Azt pedig, hogy egy ponton ez korai-kései ellentétként jelenik meg, már a korábbiakból kiindulva betudhatjuk a jó – rossz, értékes – értéktelen dichotómiának mintegy újraírásaként.

¹²RÓNAY László: *Márai Sándor*, 584.

¹³RÓNAY László: *Márai Sándor*, 576.

¹⁴RÓNAY László: *Márai Sándor*, 441.

¹⁵RÓNAY László: *Márai Sándor*, 215, 280.

¹⁶RÓNAY László: *Márai Sándor*, 269.

¹⁷RÓNAY László: *Márai Sándor*, 312.

¹⁸SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, Akadémiai, Bp., 1991.

¹⁹SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 16, 31, 32, 64, 73, 92, 164,

²⁰SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 90, 102.

²¹SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 12, 56, 89, 90.

Mekis D. János munkájában nem található meg a fentebb több tekintetben tárgyalt „bújtatott” értékítélet.²² Az eddig tárgyalt monográfiákkal ellentétben itt expliciten is megjelenik a „kettős Márai-kánon”,²³ melyet a szerző a pátosz és irónia kettősségével magyaráz, míg a jelenség maga befogadói oldalról értelmezhető: a recepció, az olvasottság, a diskurzusközösségek alakítják ki ezt a két kánont.²⁴ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ez a rendszer Márainak a jelenkori kanonizáltságát tekinti, a kritikai megítélés ugyanis már több fordulatot is vett az első kötetek megjelenése óta.²⁵

Már Mekis is utal arra, hogy Márai itthoni és európai megítélése közel sem esik egybe: a jelentős íróként való felismerés nem csak időben csúszik el, de a sikerültnek tekintett művek kérdésében sincs átfedés.²⁶ Erre a különbségre építi elemzését Szávai János.²⁷ A kötet által felvetett kérdések (polgár–lábadó, „Kosztolányi Dezső köpönyegéből való kibújás”,²⁸ egyén és közösség kérdése, monologizáló megszólalás, stb.) nem tekinthetőek újak a korábbi nagy ívű munkák tematikájához képest, viszont a külföldi recepciót középpontba állító retorika éppen fordít a korábbi értékítéleteken: egyszerűen „jó” regényként tűnnek fel „a magyar kritikai fogadtatásban majd mindig fanyalgással fogadott egyes regények[...], mint az *Eszter hagyatéka*, a *Válás Budán* vagy *A gyertyák csonkig égnék*”.²⁹

A magyar kritika és az európai fogadtatás közti különbséget talán magyarázhatja Kabdebó Lóránt elmélete a másodmoderniségről, a *Nyugat* második nemzedékének modernségéről.³⁰ Kabdebó szerint a ’20-as, ’30-as évek regényirodalmában paradoxon alakult ki a műfaj elmélete, önszemlélete és gyakorlata, tehát a létrejövő művek között: bár az írók és irodalmárok ismerték a kortárs európai regényirodalom alakulását, maguk szerzői gyakorlatában más esztétikai normát alkalmaztak, regénypoétikájuk inkább a korábbi „nyugatos” szerzők tradícióját követte – bizonyos szempontból újraformálva azt.³¹ Ezek alapján Márai tehát „kettős malomkő-szorításba préselődve indul”, ez „kétarcúság” pedig végigkövethető az életmű egészen,³² ahol a hazai vonulat felelne meg az Ady által

²²MEKIS D. János: *Márai és kora*, Kézirat, 2012-2013.

²³MEKIS D. János: *Márai és kora*, 55.

²⁴MEKIS D. János: *Márai és kora*, 57.

²⁵SZÁVAI János: *A kassai dóm. Közelítések Márai Sándorhoz*, Kalligram, Pozsony, 2008. 13.

²⁶MEKIS D. János: *Márai és kora*, 57–58.

²⁷SZÁVAI János: *A kassai dóm. Közelítések Márai Sándorhoz*,

²⁸SZÁVAI János: *A kassai dóm. Közelítések Márai Sándorhoz*, 32.

²⁹SZÁVAI János: *A kassai dóm. Közelítések Márai Sándorhoz*, 14.

³⁰KABDEBÓ Lóránt: *A próza önreflexiója és gyakorlata*, In: Uő.: Vers és próza. A modernség második hulláma, Argumentum, Budapest, 1996.

³¹KABDEBÓ Lóránt: *A próza önreflexiója és gyakorlata*, 158–162.

³²KABDEBÓ Lóránt: *A próza önreflexiója és gyakorlata*, 165.

megteremtett én-hipertórfiás hangot követő poétikának, amivel szemben Kosztolányi nyelvi sűrítettsége áll.³³

Ahhoz, hogy a Márai-kánonra érvényesíthessük ezt az elméletet, először érdemes néhány megjegyzést tennünk a *Nyugat* második nemzedékének és a „nyugatos” poétikának a kanonizációs vonatkozásairól.

Láthatjuk: a Márai-életmű megítélése megosztott, minden esetben (legalább) kettős, ám úgy tűnik, mintha ezzel ki is merítettük volna a kritikusok, irodalmárok egyetértéseinek körét. Valójában persze nem így van. Bár eltérő szempontok alapján, és hol kísértetiesen hasonló, hol szögesen ellenkező értékelő normával kísérve, mégis mintha a művek kialakított, jellemzően két csoportja nagy mértékben egyezne: egyszerűen a recepcióban önkéntelenül egymás mellé kerülnek bizonyos regények. Parttalan és legfőképpen meddő próbálkozásnak tartanánk, ha kijelölnénk ezen művek csoportjait, s mintegy közös jellemzőket gyűjtögetnénk az így létrejött kalapokba. Egyelőre tételeznénk egy skálát, mely az *Egy polgár vallomásai* és *A gyertyák csonkig égnék* – mint szinte minden általam olvasott munkában prototipikusként kiemelt szövegek – között rajzolható fel.

Az itthoni Nyugatról

A fentiekben vázolt Márai-kép persze az író életművéből indult ki, elsősorban az azt tárgyaló monográfiákra valamint egy esetben (Örley kritikája) az életműre előrettekintő írásra alapoztuk fejtegetéseinket. Nem szabad megfélekezünk azonban arról a szélesebb irodalomtörténeti kontextusról, melyben ez az életmű keletkezett, s amely így meghatározta azt. Nem is elsősorban a művek keletkezése tekintetében kiemelt jelentőségű ez, hanem a későbbi megítélés, a befogadás – kánonképzés oldaláról, hiszen a Márairól alkotott képünket, „nyugatos” író lévén (vagy nem az, de akként tartjuk számon – ezt később még részletesebben tárgyaljuk) nagyban befolyásolja mindaz, amit a *Nyugatról* gondolunk ma.

Márai Sándort a *Nyugat* második nemzedékéhez szokás sorolni. E helyen nincs mód tárgyalni, hogy hol kezdődik és milyen megalapozással ez a besorolás, de legfőképpen: jelen írásnak tárgyához nem is tartozik. Elég annyit belátnunk, hogy ez, ha nem is általánosan

³³SZILI József: *A Nyugat modernsége*, Kalligram, 2008/4.
<http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2008/XVII.-evf.-2008.-aprilis-Masik-Nyugat/Masik-Nyugat/A-Nyugat-modernsege> (utolsó letöltés 2014. január 28.)

elfogadott igazságként, inkább irodalomtörténeti tényként (így tehát megcáfolhatóan) van jelen a korszakot tárgyaló írásokban, összefoglalókban, ilyen módon határozza meg tehát a Márairól alkotott képet is.³⁴

Végiggondolandó persze, hogy mennyire érdemes, milyen funkcióval használható a nemzedék fogalma az irodalomtörténeti vizsgálódások során. A nemzedék – az irodalomtörténeti korszakolás problematikájában előkerülő terminusok között nem egyedülként – „többféleképpen használható és kihasználható segédfogalom”.³⁵ Eredeti, biológiai jelentésétől eltávolodva narratív sémaként működik: azonosságok és különbségek, kapcsolódások és elhatárolódások felmutatására alkalmas interpretáns.³⁶ Forrása lehet az adott „nemzedék” öndefiníciója éppúgy, mint a későbbi korok irodalomtörténeti munkájának kvázi-eredménye, mégis mindkét esetben arról van szó, hogy konstrukcióként áll előttünk.³⁷ Ez persze nem jelenti, hogy ne használhatnánk, inkább arról van szó, hogy nem organikus szervezőként kívánunk rátekinteni, hanem konstrukcióként, s kérdésfelvetésünk inkább arra irányul, hogy milyen tényezők (irodalomtörténeti, kontextus, poétikai jegyek) eredményezték a kialakulását, vagy még inkább, hogy ezek a poétikai jegyek hogyan válnak elvárássá. (Az önmagába visszatérő definíciós kör érvényesül itt is: adottak jegyek, amelyek alapján kialakult adott esetben a „Nyugat második nemzedékének” irodalomtörténeti fogalma, ezt követően, ha valamely alkotót/művet ide kívánunk rendelni, annak az a módja, ha érvényesnek mutatjuk fel rá vonatkozólag ezeket a jegyeket.) Elfogadhatjuk tehát, hogy a „második nemzedékhez” való besorolás csak egy módszertani fogás, nem pedig eleve adott irodalomtörténeti tény, attól mégsem tekinthetünk el, hogy Márai ehhez a bizonyos „második nemzedékhez” tartozik éppen kánon szempontjából, tehát a befogadásunkat meghatározva.

Mik tehát ennek az így értett *Nyugat* második nemzedéknek a legfontosabb(nak ítélt) vonásai? Az első, nagy nemzedékhez kapcsolódnak, hagyományukat jellemzően tematikai

³⁴ Minden bizonnyal nem szükségszerű fenti állításunkat hosszas bizonyítás(i kísérletnek) kitenni, talán mégsem felesleges néhány irodalomtörténeti összefoglalót megemlíteni, melyek lehetővé tették a Nyugatos nemzedékek történeti fogalomként való legitimálását, és így Márainak a második nemzedékhez való sorolását. (Miközben nem feledkezhethetünk meg arról, hogy Babits már használja a harmadik nemzedék kifejezést. BABITS Mihály: *Könyvről könyvre*, Nyugat 1934/16. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00581/18173.htm> utolsó letöltés: 2014. január 24.) BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975. III/1.*, Akadémia, Budapest, 1990. 87.; SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története VI. A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, Akadémia, Budapest, 1966. 201.; KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*, Kossuth, Budapest, 1982. 267.

³⁵ SZILÁGYI Márton: *Összeköt vagy elválaszt? A generáció mint irodalomtörténeti magyarázóelv*, Híd 2007/11. 58.

³⁶ GARAMI András – MEKIS D. János – NÉMETH Ákos: *Előszó*, In.: Uők (szerk.): *Nemzedéki narratívák a kultúratudományokban*, Kijárat, Budapest, 2012. 9.

³⁷ SZILÁGYI Márton: *Összeköt vagy elválaszt? A generáció mint irodalomtörténeti magyarázóelv*, Híd 2007/11. 63–64.; GARAMI András – MEKIS D. János – NÉMETH Ákos: *Előszó*, In.: Uők (szerk.): *Nemzedéki narratívák a kultúratudományokban*, Kijárat, Budapest, 2012. 10.

változásból eredendően írják át: a közösség felé fordulás, társadalmi kérdések felvetése adja ezeknek a szövegeknek a témáját. Ehhez a szociografikus ihletettséghez stílusában a realizmus hagyományait idézi; az esszé nem csak önértékén válik fontos műfajjá, hanem a regények is esszéisztikus vonásokat kezdenek ölteni.³⁸

A *Nyugat* második nemzedékének tagjairól való beszédet természetesen az általában vett „nyugatos” kanonizáció is meghatározza. Valójában a „nemzedék” konstruált voltát ez sem írja felül: ha „nyugatos” alatt nem a (kizárólag, legfőképpen) *Nyugatban* publikáló szerzőket tekintjük – mintahogyan az irodalomtörténeti hagyomány nem ezt tekinti –, akkor mintegy csak egy nemzedékként kezdjük kezelni ezen szerzők életműveit a tagolás helyett – ettől persze még a kérdésfelvetésünk marad annak a reflektáltságnak az árnyékában, hogy „nyugatosnak” kikiáltani valakit/valamit egy létező kánon, paradigma, megítélés alkalmazása, nem pedig (irodalom)történeti meghatározottság. Ennek az így vett egyetlen nemzedéknek még nehezebb mindenre-mindenkire érvényes jellemzőit megadni. A sokszor emlegetett *l’art pour l’art* fontos igazodási pont lehet, ha jól értjük. Két fontos megjegyzést meg kell ugyanis tennünk e fogalom használatakor, mely erősen árnyalja azt az elefántcsonttorony-képet, melyet elsőre jelteni látszik, s mely, könnyen belátható, nem tartható a teljes „nyugatos” poétikát figyelembe véve. Az egyik, hogy a művész(et) szabadságát hirdetni már önmagában politikai-társadalmi állásfoglalás, így az önmagáért való művészet már közel sem a kontextusától elzártaságát jelenti.³⁹ A másik megjegyzés annak a belátására irányul, hogy az, hogy mit tekintünk művészetnek, szépnek (úgy mint: esztétikailag értékesnek), az adott korszaktól függ; maga a művészet is történetiségében létező fogalom.⁴⁰ Ilyen módon lehet a „nyugatos” kánon egyik fő jellemzője a *l’art pour l’art* célkitűzése: éppen annyira alkalmas ez a babitsi formaeszmény és az illyési szociográfiai kérdésfelvető próza jellemzésére. S természetesen működtethető Márai esetében: az *Egy polgár vallomásai* közösséget vállaló és azt megszólaltató szemlélete éppen annyira tartozik ezen vezérelvhez, mint a művész-létet gyakran problematizáló tematika is.

³⁸ Ezek a kijelentések is – megítélésünk szerint – a fenti nagy fogalmi tényszerűséghez tartoznak, így forrásuknak mindazok tekinthetők, amelyeket a nemzedéki felosztás esetén már számba vettünk. Azok mellett azonban említessék meg néhány szöveg, amely nem elsősorban szemléletében hordozza, hanem megállapításként állítja elénk ezeket a jellemzőket. KOMLÓS Aladár: *A Nyugat indulása*, In.: R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, Akadémia, Budapest, 1980. 27–28.; BITTER Noémi: *Az Ezüstkör nemzedéke*, In.: CZETTER Ibolya – JUHÁSZ Andrea – KOVÁCS Ágnes (szerk.): *Hagyomány és kánon*, Savaria, Szombathely, 2009. 167–168.; POMOGRÁTS Béla: *Irodalmi sajtó a két világháború között*, In.: Uő.: *Másik Magyarország. Tanulmányok a NYUGAT íróiról*, Kortárs, Budapest, 1997. 72–74.

³⁹ KOMLÓS Aladár: *A Nyugat indulása*, In.: R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar...* 26.

⁴⁰ BODNÁR György: *A Nyugat irodalomszemlélete*, In.: R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar...* 70–72.

A fentieknél talán megragadhatóbb az újszerűség eszménye.⁴¹ A *Nyugat* az újítás igényével lépett fel, deklarált célja volt, hogy „szellemi pezsgést”⁴² hozzon. Ez az „új” persze sokfelől eredhet, éppen annyira érvényes a *Nyugat* nyitóhangjának számító az Ady hangsúlyozottan egyedi nyelvére, és a Kosztolányi által érvényesített nyelvi purizmusra.⁴³ Láthatjuk tehát, hogy a *Nyugat* által követni kívánt vezérelvek sokféle poétikának helyt adtak. Ezen belül értelmezhető az a „második nemzedék”, amiről fentebb szoltunk, ami önmagában sem egységes.

Bizonyos megközelítések alapján mindezek ellenére tehető olyan kijelentés, miszerint Márai egyes művei nem illeszthetők a „nyugatos” kánonba, hanem egyenesen az az állítás merül fel, hogy Márai nem (volt) „nyugatos” szerző. Ezek a megállapítások a szerző önkanonizációjából indulnak ki, és ha Márai azon kijelentéseit vesszük alapul, melyeket a maga bármilyen szerzői csoporthoz való tartozásáról tett, egyet is kell értenünk az ő „függetlenségét” állítókkal.⁴⁴ Viszont kívánczik ide egy nagyon fontos kitétel. Márainak az önmagáról tett kijelentéseit persze érdemes vizsgálatunk körébe vonni, de nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez a jelenlegi recepciót csak kis mértékben határozza meg. Nem csupán arról van szó, hogy a kánon által legitimált befogadás nem számol el Mária önkijelentéseivel, hanem arról is, hogy némiképp negligálja azt: a valami ellen küzdelmet folytató irodalom, mint amilyen az övé is, tökéletesen illik a „nyugatosság” fogalmával leírt irodalomra, még akkor is, ha ennek a küzdelemnek az egyik frontja éppen a „nyugatossággal” szemben zajlik. A „[Nyugat n]em állított szembe a népnemzeti kánonnal **egyetlen** ellenkánont, hanem valamennyi elkülönülésnek helyet adott”⁴⁵ (kiemelés az eredetiben), erős túlzással, csupán az érzékeltetés kedvéért tehát azt mondhatnánk, hogy Márai prózája, éppen az önkanonizációja által megerősített ellenkánonként szükségszerűen „nyugatos” – akaratától függetlenül.

⁴¹ LÁNG Gusztáv: *A Nyugat és az avantgarde*, In.: R. TAKÁCS Olga (szerk.): Mégis győztes, mégis új és magyar... 243–249.; POMOGRÁTS Béla: *Irodalmi korszakváltás*, In.: Uő.: Másik Magyarország... 83.

⁴² „még nem volt ekkora pezsgés a magyar szellemben” Ady Endrét idézi: KISS Irén Ilona: *Bevezetés a Nyugat folyóirat tanulmányozásához*, Látó 2008/12. (<http://epa.oszk.hu/00300/00384/00066/1152.htm> utolsó letöltés 2014. január 28.)

⁴³ Innen tekintve különösen érdekes, az irodalomtörténeti közhely, mely a *Nyugat* avantgarde-ellenességéről szól. Tárgyunkhoz nem kapcsolódik szorosan, így kísérletet sem teszünk arra, hogy feloldjuk ezt az ellentétet, csupán jelezzük, hogy a *Nyugat* nagy nemzedékének hagyományain és az avantgarde nyomvonalán egyaránt elinduló második nemzedékhez kapcsolható Márainak a költészetében hangsúlyosan jelenik meg ez az irány is; ha lírájával is foglalkoznánk ehelyütt, minden bizonnyal számot kellene vetnünk ezen műveivel is. Itt viszont csupán csak jelezzük ezek létét, s azt a tényt, hogy „nyugatos” kánonba ez, bár poétikailag kapcsolható volna, az akkori szerkesztők intenciója, s az így a fennmaradt kánon szerint nem fér bele.

⁴⁴ FRIED István: *A tűnő személyiség nyomában. (Márai Sándor két ifjúkori elbeszélése)*, In.: „Este nyolckor születtem...” 9–10.; FRIED István: *Márai Sándor megíratlan regénye*, In.: Uő.: „Ne az író történjen meg, hanem a műve”. A politikus és az irodalmi író Márai Sándor, Argumentum, Budapest, 2002.

⁴⁵ LÁNG Gusztáv: *Kánon- és hagyományváltások a Nyugatban*, In.: Hagomány és kánon... 13.

Innen pedig még könnyebben beláthatóvá válnak azon munkák kijelentései, melyek a Márai-életművet messzemenőig egységesnek látják, ugyan egyenetlen, de legfőképpen egyetlen életműként tüntetik fel. Ezek többek között tematikai hasonlóságokra alapoznak,⁴⁶ motivikus egyezéseket fejtenek fel,⁴⁷ vagy valamilyen befutott ívet feltételeznek.⁴⁸ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy akármely szempont érvényesítése esetén kijelölődnek az ilyen módon „illeszkedő”, valamint az attól eltérő művek. Természetesen nem helytálló az az állítás, miszerint a Márai-életmű valamennyi szövegét egyetlen könnyed válogató mozdulattal egyértelműen két, jól meghatározható csoportra lehetne osztani – s mi nem is tettünk ilyen állítást. Vannak természetesen a szerzőre különösen jellemző eljárások, amelyek folytonosságot teremtenek életművében, s „[n]em ezeknek az elemeknek a pusztá megléte, hanem a funkcionális elrendeződésük arányossága”⁴⁹ az, ami mégiscsak kirajzol két irányt.

Ez a két poétika tehát semmiképpen sem választható el egymástól: minden műben érvényesül mindkét vonal legfőbb jellemzői közül legalább néhány.

Kabdebó a fent tárgyalt paradoxont, mely a húszas-harmincas évek regénytermésére annak kritikai-elméleti megközelítése és gyakorlata között áll, egyfajta lemaradásként értelmezi: itthon ekkor korábbi moderniségszmény él, mint az európai irodalom vezető áramlatában. E mögött minden bizonnyal az az általánosan elfogadott modernség-kép áll, mely több szakaszra bontja azt,⁵⁰ s mintegy lineáris sorba rendezi e szakaszokat. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azon megjegyzését, miszerint „[a] magyar prózában ugyanakkor ilyen tiszta képletek sosem jöttek létre”,⁵¹ amik elkülöníthetővé teszik a fent leírt két poétikát, azok elsősorban a beszédmódban megtalálható különbségek⁵² – ezért lehetséges, hogy a húszas években induló Márai életművében mindkét vonulat megtalálható. Az időbeli linearitásból persze nem szabad kiszakítani e folyamatot: a poétikák sokféleségért befogadó, sőt megkívánó *Nyugatban* is történtek hangsúly eltolódások. A húszas évek *Nyugatja* az Ady-revíziós vitát követve már másképp formálódik: a Kosztolányi munkássága által kirajzolódó

⁴⁶ SZABÓ Tünde: *Szerelem és házasság Márai Sándor korai regényeiben. (Olasz irodalmi pretextusok)*, In.: Hagymány és kánon... 49.

⁴⁷ NAGY SZ. Péter: *A Kalandtól a Rendig. A polgárfeletti polgár mítosza*, In.: LŐRINCZY Huba – CZETTER Ibolya (szerk.): „Este nyolckor születtem...” Hommage à Márai Sándor, Bár-könyvek, Szombathely, 2000. 111.

⁴⁸ POMOGRÁTS Béla: *Megsértett hűség. Jegyzet Márairól*, In.: Másik Magyarország... 112.

⁴⁹ GREDEL Lajos: *Janus-arcú Márai?* In.: „Este nyolckor születtem...” 85.

⁵⁰ Ennek legszélesebb körben ismert rendszere a Kulcsár Szabó-féle négyes felosztás, mely a nyelv és szubjektum kapcsolata alapján klasszikus modernségre, történeti avantgarde-ra, avantgarde utáni modernségre és posztmodernre bontja a fogalmat. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az irodalmi modernség integratív történeti értelmezhetősége*, In.: Uő.: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum, Budapest, 1996. 12.

⁵¹ KABDEBÓ Lóránt: *A próza önreflexiója és gyakorlata*, 157.

⁵² KABDEBÓ Lóránt: *A próza önreflexiója és gyakorlata*, 157.

irodalom-látás, illetve annak megfelelő poétika kerül előtérbe.⁵³ Ez új regénypoétikát is jelent: a visszatekintő generációtörténeti megközelítés alapján a *Nyugat* második nemzedékének, a szubjektum oldaláról való kérdésfelvetés szempontjából pedig a klasszikus modernség második hullámának szemlélete lesz itt domináns.⁵⁴ Ez az Ady helyett Kosztolányi tradícióját folytató poétika azonban sosem válik kizárólagossá a korábbi szemléletekkel szemben.

Mindez komoly befolyással van Márai munkásságának alakulásában majd későbbi megítélésében is. Azt láthatjuk, hogy az életműben végig érvényesülő (legalább) kettős poétikai formálás során létrejött művek közül azok érvényesülnek inkább a jelenlegi itthoni befogadásban, melyekben a fordulat utáni „nyugatos” poétika (mely mint „nyugatos” a *l’art pour l’art* elvét társadalmi kérdésként is érvényesíti, poétikailag újdonságot jelent a nagy nemzedék tradíciójának átíratával, közösségi megjelenítést vállal, iróniára képes, nyelvileg sűrítettebb stb.) a hangsúlyosabb, s mellette „fut még” az a bizonyos népszerű vonal, ami a külföldi recepcióban (el)ismertebb. A hetvenes-nyolcvanas évek prózájára vonatkoztatott „megszakított folytonosság”⁵⁵ elmélete óta ez persze nem is meglepő. Nádas, Esterházy, Krasznahorkai, Lengyel stb. munkássága visszamenőleg is módosított a kánonon, a hagyományaként tételezett Kosztolányi–Márai–Ottlik vonal miatt ezen életműveknek az ebbe az irányba tartó jellemzői kaptak nagyobb hangsúlyt, Márai esetében például teljesen háttérbe szorítva a korábban *A gyertyák csonkig égnek* című művével fémjelzett irányt.

Térjünk most azonban vissza kiindulási pontunkhoz, miszerint a Márai-életmű kettős kánon szerint működik ma is. Vázoltuk a különböző elméleteket e kettősségről, indoklásul egy irodalomtörténeti elmélet keretébe helyeztük a kérdést, és feltételeztünk egy skálát, ami a két jellemző regénymegformálás jelzéséül szolgáló *Egy polgár vallomásai* valamint *A gyertyák csonkig égnek* című regények között húzódhat. Ezen skála tekintetében elsősorban két vizsgálati szempont lehet releváns a korábban bemutatott vélemények alapján. Maradva

⁵³ KABDEBÓ Lóránt: *A Pandora*, In.: FINTA Gábor – HORVÁTH Zsuzsa – SIPOS Lajos – SZÉNÁSI Zoltán (szerk.): *A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései*, Argumentum, Budapest, 2011. 134.; TVERDOTA György: *A Nyugat és a NouvelleRevueFrancaise első két évtizede*, In.: ANGVALOSI Gergely – E. CSORBA Csilla – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TVERDOTA György (szerk.): *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2009. 353.

⁵⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Klasszikus modernség – karteziánus értéktávtatban. Márai Sándor: San Gennaro vére*. In.: Uő.: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum, Budapest, 1996. 213–215. Vagy egy másik korszakoló-felosztó nézetben a *Nyugat* költészete úgy tűnik föl, mint a kora-modern, mely hagyományként talajt biztosított az őt követő késő modern számára. BÓKAY Antal: *A Nyugat hűtlen utódai – egy poétikaháború tanulságai*, In.: *Hagyomány és kánon...* 141.

⁵⁵ KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1994. 23–30.

Kabdebó meghatározásánál⁵⁶ (s azért tehetjük ezt meg, mert, mint látni fogjuk, ezen vélemény mentén való tárgyalás szükségképpen érinteni fogja a többi említett szempontot is), de fenntartva e két szempont erős összefüggését (lényegében csak szempontként való kimondásukkor elválaszthatóak, a vizsgálat során szükségképpen összemosódik e kettő) tematikailag az egyén, az individuum megformálása a központi kérdés. A társadalom és az egyén, az egyén szerepvállalása, a személyiség megformálhatósága a Márai-regények dichotómiába rendezésénél fontos kulcsot jelent. Poétikailag a nyelvi kifejezés módja, a beszédmód jellemzői a modorosság–sűrítettség, leíró–színpadi, monologikus, pátosz–íronia kérdéseit vetik föl.

A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy az *Ítélet Canudosban* hol helyezkedik el ezen a skálán, illetve – mint ahogyan remélem sikerül majd bizonyítanom – miért lehetne inkább a skálán kívül kezelni.

Az el nem ítéltető színadiasságról

Az eddigiek során, miközben igyekeztünk néhány kritikát, véleményt bemutatni, Márai egyik regényhangját többször a monologikus vagy éppen a színpadi jelzővel láttuk el, miközben mindegyre regényekről szóltunk, melyekben leginkább dialógusok szerepelnek – s továbbra sem indokolja semmi, hogy a monologikust és a színpadiast szinonimaként kezeljük. Miről is van akkor itt szó?

Fontos újra felhívni a figyelmet arra, hogy nem formai és még (egyelőre) annyira sem műfaji kérdésekről van szó: nem a dráma műnemét próbáljuk valahogyan a regényhez közelíteni, és nem az én-elbeszélés formai jellemzőit nevezzük itt most monologikusnak; egy „hangról”, beszédmódról próbálunk kijelentéseket tenni. Ezért lehet, hogy monologikusnak (Szegedy-Maszák szóhasználatában vallomásosnak)⁵⁷ éppen nem az én-elbeszélő műveket, mint az *Egy polgár vallomásai*(!) fogjuk nevezni, hanem az alapvetően dialogicitásból szerveződő regényeket – *A gyertyák csonkig égne* mintájára. Be kell azonban látnunk, hogy ezek a párbeszédek megmaradnak „virtuális dialógusnak”,⁵⁸ valójában egymást követő monológok, magánbeszédek sorai.⁵⁹ Az így értett monologicitással szemben pedig már érthetőek a modorosságot, dagályosságot emlegető vádak.

⁵⁶KABDEBÓ Lóránt: *A próza önreflexiója és gyakorlata*, 170–176.

⁵⁷SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 90.

⁵⁸SZÁVAI János: *A kassai dóm. Közéletések Márai Sándorhoz*, 123

⁵⁹Ahogy számtalan Márai-regényről monográfiái is megteszik e belátást (csupán néhány példa): SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 30, 56, 115.; RÓNAY László: *Márai Sándor*, 211, 267, 305, 336, 575.; SZÁVAI János: *A kassai dóm. Közéletések Márai Sándorhoz*, 121, 128, 135.; Mekis pedig külön fejezetet szentel e

Mindezek után mi mondható el az *Ítélet Canudosban*ról beszédmódját tekintve? Márai e regény esetében minden bizonnyal „felülemelkedik monologikus hajlamán”,⁶⁰ a kialakított „szikár prózanyelv”⁶¹ „már-már a szűkszavúságig gazdaságos”.⁶² Ez a nyelv pedig sem a pátosz, sem az irónia eszközétől nem távolodik el.⁶³ A canudosi világ bemutatása „a legvadabb naturalizmust idézi”,⁶⁴ mely magában foglalja a patetikus emelkedettséget is:

„És a szárazság hirtelen, átmenet nélkül érkezett - mint egy járvány, mint a vérhas vagy a trópusi hőguta. Néha villámok rémlettek a láthatáron, de az eső elmaradt. A csillagok a forró nappalokat követő jéghideg éjszakában úgy fénylettek a kiszáradó őserdő felett, mintha nemcsak fényt, hanem túlvilági hőt sugároznának, amelynek hőfoka már nem éri el a földet. Hallani lehetett, amint az ellenség éjszaka a sárvárosban körmeneteket rendez - a kyriét énekelték, esőért könyörögtek. Ez az ének a száraz, hideg éjszakában félelmes volt, kísérteties. De az egek csatornái nem nyíltak meg. Az egymást követő katonai expedíciók áldozatai a kiszáradt csapások mentén temetetlenül heverték. A harcosok tetemei múmiaszerűen kiszáradtak – egyik-másik ülőhelyzetben maradt az út szélén, fél karját védő emelte a feje fölé, így merevedett meg a száraz hőben (...)” ÍC 86–87.

Az elbeszélőt pedig „elegáns iróniával ábrázolja”.⁶⁵

„Mert igaz, hogy még most, öregem is olvasható, kerek betűkkel írok - nem reszket a kezem és tűrhetően ismerem a portugál helyesírás és mondatlan szabályait -, de máskülönben nem értek a fogalmazáshoz. Valahányszor nekicihelődtem, hogy leírjam canudosi emlékeim, meghököltem, mert úgy rémlett, nevetséges és hiú vállalkozás, ha a hivatásos írók és történetírók feljegyzései után én is megszólalok - én, aki nem voltam senki és semmi Canudosban, csak kiskáplár és névtelen szemtanú.” ÍC 5.

Úgy tűnik tehát, hogy a regény nyelvezetére egyszerre jellemző a korábban a két kánon megkülönböztetőjeként említett pátosz és irónia. Azt is láttuk, hogy a modorosság, dagályosság vádja sem jut érvényre, annak ellenére, hogy a regény második része párbeszédből épül fel, melynek egyes megnyilatkozásai valóban túlmutatnak az egyszerű „válasz” képletén (gondoljunk a fogolynő visszaemlékezéseire), mégsem növekednek beszédmódjukban a monologizálásig. A regény első felében persze leírással (a szó „nem párbeszéd” jelentésében) találkozunk, melyet egy elbeszélő ural. Ez mégsem lesz olyan

jellemzőnek, bár elemzésünk szempontjától eltérően, több egyéb vonással összehangolva műfajjá emelve a „monológregényt”. MEKIS D. János: *Márai és kora*, 138, 142.

⁶⁰SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 96.

⁶¹SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein. Márai Sándorral és Mario Vargas Llosával Euclides da Cunha nyomán*, L'Harmattan, Budapest, 2010. 27.

⁶²SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 148

⁶³MEKIS D. János: *Márai és kora*, 197.

⁶⁴RÓNAY László: *Márai Sándor*, 563.

⁶⁵SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 106.

módon értekező, kommentáló hang, mint amelyet az *Egy polgár vallomásaiban* láthatunk: az első részt uraló elbeszélő, és mintegy vele szemben fellépő dialógus(t folytató szereplők) egy olyan narratív szerkezetet hoznak létre, mely egy speciálisan „esszzerű kifejtést tesz lehetővé”.⁶⁶ Véleményem szerint ez olyan beszédmód, amely az életműnek kifejezetten erre a darabjára érvényes, s amely nem *A gyertyák...* és az *Egy polgár...* közti skála valamely fokán, hanem azon kívül helyezkedik el.

Az egyediként nem létező egyediről

A beszédmódon túl másik markáns pontja a Márai-életmű kettős meghatározásának az egyén megjelenése a regényben. Márai számára a társadalom és az egyén kettősségének kérdése komoly dilemmát jelent: az individualitás és a közös létezés ütközéspontként jelenik meg számára.⁶⁷ Véleményünk szerint az *Ítélet* világa az egyénnek sem egyén-, sem közösségi szinten nem képes identitást meghatározni.

Az identitás felfüggesztésének, a kifejezhetőség korlátozottságának egyik jelentős megnyilvánulási formája az alapvető kategóriák megkérdőjelezése. A nyelv megbízhatatlanná válik, nem képes az identitás kialakítására alkalmas kifejezések, értékek jelentésének megtartására. A regényben sajátos folyamat játszódik le, mely során a jelentés felfüggesztődik, több identitásképző kifejezés, kategória elveszti jelentését. Nem egyértelmű már, mi az a pap

(„- Voltak papok. De Canudosban ahhoz, hogy valaki pap legyen, nem kellett szemináriumot végezni. Az sem kellett, hogy felszenteljék. Elég volt, ha...

- Elég, mi?

- Elég, ha pap volt. Igazi pap.” ÍC 144-145.)

, nem megkülönböztethetőek a nemek

(„guggoló helyzetben vették közre a harmadik személyt - azt, aki hármuk között feltehetően nőnek számított. De ki ismerte fel ebben a csontvázban és halálfejen a nőt? [...] A személy, aki nőnek számított [...] A fenomén, amit „nőnek” neveznek” ÍC 92-93.).

⁶⁶MEKIS D. János: *Márai és kora*, 204.

⁶⁷NÉMETH G. Béla: *A regényíró drámai remekelése*, In.: Uő.: *Kérdések és kétségek. Válogatott tanulmányok*. Balassi, Budapest, 1995. 188., NÉMETH G. Béla: *Az európai örökség őrzője*, In.: Uő.: *Kérdések és kétségek. Válogatott tanulmányok*. Balassi, Budapest, 1995. 199.; KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az egyéniség foglalatja, Márai személyiségfelfogásának szerkezetéhez*. In.: Uő.: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum, Budapest, 1996. 205.

Sőt, nem csak a korábban már adótnak tekintett identitásképző jelentéseket teszi semmissé a szöveg, hanem azokat is, amelyekről úgy tűnhet, kifejezetten a canudosi helyzet leírására és értelmezésére alkalmasak; így vesz fordulatot a civilizációhoz köthető arisztokrata:

„- Maga...arisztokrata?

- Mi az?

- Ne kerteljen. Az arisztokrata egy ember, aki uralkodni akar. És nem akar fizetni.

- Akkor nem vagyok arisztokrata, mert nem akarok uralkodni. És... fizettem.

- Mivel? Hogyan?

- Ott voltam, Canudosban. Szóval, fizettem.” ÍC 118.

, vagy a vele szembenállónak tűnő, kultúrával nem rendelkező vadember

„Elmaradt ország vagyunk, a civilizáció lassan hömpölyög át hozzánk a messzi, fejlett országokból. [...] a canudosi vademberek fegyverei olyan kezdetleges ölöszerzők voltak, mint amilyen a kőkorszakbeli ember számára lehetett a bunkó vagy a parittyá. De ezek a canudosi fegyverek még emberszabású gyilkok voltak...” ÍC 29.

fogalma is, így egymással való szembeállításuk szintén értelmét veszti: „Vadak voltak. Szóval... arisztokraták voltak” ÍC 158.⁶⁸

Mindezen kategóriák felfüggesztődnek tehát, helyükbe mégsem lép pótlólag semmi: nem alakul ki egy (vagy több) olyan fogalom, ami kivezetne ebből a bizonytalanságból, ami „Canudos” szerint újraformálná az identitásképzésre alkalmas szempontokat, nyelvi jelenségeket. Nem jelenik meg például az „ember” fogalma, vagy azzal valamiképpen analóg kategória, ami lehetővé tenné, hogy a jelentés-elhagyás által talán a hasonlóság felé tendáló identitásokat egységgé szervezze. A gyilkolásban is emberséget felmutatni képes canudosiak a regény későbbi pontján állati minőségben jelennek meg („Mintha nem is emberekről beszélne, hanem a jószágról, amely a szikkadt mezőségben ödög” ÍC 53.), vagy tárgyként („Mintha nem is emberek, hanem kiégett, kőkeményre száradt, az őserdő agyagos talajából faragott bábuk volnának. De olyanok is voltak, mint a múzeumokban az indián faragások, melyeket gyökérfából és állati csontokból barkácsoltak az őserdő kóbor művészei” ÍC 88.), míg más szöveghelyen csupán adatokká válnak („a halottak és sebesültek most, amikor átváltak és számjegyek alakjában jelentek meg, számomra is elvesztették emberi

⁶⁸ Kifejezetten ennek a két kifejezésnek (vadember és arisztokrata) a regény alakulástörténetében játszott szerepéről tartalmas összefoglalást-elemzést írt Szabó Ádám Márai naplói alapján. (SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 32-36. valamint SZABÓ Ádám: *Az út Canudosba. Márai Sándor Regényének keletkezéstörténete*, 2000. 2007/10. 73.)

jellegüket.” ÍC 49.). Nem lép tehát semmi a korábban leépített kategóriák helyére, az identitás ebben a kifejezhetetlenségében, bizonytalanságában marad meg.

A világ megbízhatatlansága miatt jelentésüket veszített, identitást jelölő kifejezéseken kívül az azonosság a néven keresztül volna megragadható. A regény világában azonban ez sem működtethető fenntartások nélkül. A fogolynő példáján látjuk a paradox helyzetet, ami nem teszi lehetővé, hogy a név az önmagával való azonosítás eszköze legyen:

- What do you want to know?

- Your name.

A felszólításra - a marsall csendesen beszélt, de úgy, mint aki parancsol - a nő ültében kiegyenesedett. Arca eltorzult. A szemek, a száj körül egy pillanatra düh és kétségbeesés rángott. Mint aki hirtelen feleszmél egy állapotból, ami talán örület volt és rögeszme, de ugyanakkor valóság is volt, az ő valósága. Valami, amiért megfizette a legnagyobb árat. Mindent odaadott ezért, mindent, amije volt - és amit megtartott, az a neve, és ez most már az övé, csak az övé. És ezt az utolsó, megmaradt valóságot, a nevét, nem adja oda senkinek. Ha ízekre tépik és darabokra szagatják, akkor sem adja oda a nevét. (ÍC 113-114.)

A nő számára tehát csak addig az övé a neve, csak addig képes vele azonosulni, míg nem adja ki külső félnek. Egészen addig a pontig azonban, tehát amíg rajta kívül senki nem ismeri a nevét, az nem alkalmas megnevezni őt, tehát nem tud azonosságot biztosító külső referenciává válni.

Úgy tűnik tehát, hogy az a sajátos szemantika, ami a nyelvet Canudosban jellemzi, sem egyéni identitás kialakítására nem ad módot: az önazonosság nem megragadható sem a névben, sem a magunkról alkotott narratívában („- Megtudta?... Miért nem felel? Tudja, de nem meri megmondani? - Canudosról nem lehet beszélni. Az csak... megtörténik. Ahogy a szerelemről nem lehet beszélni. Vagy a vallásról. Vagy van, vagy nincs... De ha beszélnek róla, már nem az... Csak a tény van.” ÍC 132.), sem közösséget vállalva, az egyén feletti identitás sem felvehető.

Mindezek ellenére a regény struktúrájában az egyén és a közösség mint nagy egész párhuzamát igen szűkre fonja.

Az *Ítélet Canudosban* két nagyobb egységre bontható; (a továbbiakban közelebbről is vizsgált különbségeken kívül, azoknál is szembetűnőbb elválasztási szempont lehet, hogy) az

első rész a canudosi háború utolsó estéjét cselekményesíti, a riportereknek adott sajtótájékoztatót állítva a középpontba; míg a második rész a marsall és egy a canudosi táborból küldött nő párbeszéde köré szerveződik.

A továbbiakban azt igyekszünk bizonyítani, hogy a párbeszédes forma, a nagyjelenetre emlékeztető szerkezet az *Ítélet*ben nem csak beszédmódjában tér el a korábbi regények esetében megjelenő dialogikusságtól; mivel itt a „színpadiasság” mint szerkesztési mód kapcsolódik be a jelentésszerkezet dinamikájába: új megközelítést adja az egyéni-közösségi kérdésének is.

„Két világ, mentalitás, [...] életstratégia ütközik a műben”⁶⁹ – fejezi ki Olasz Sándor a Canudost védő felkelők és a velük szemben álló brazil hadsereg viszonyát. „Két, egymást mindenestül tagadó és kizáró világ ütközete zajlik Canudosnál. A rend, még inkább a rendszer áll szemben az anarchiával, a józanság a fanatizmussal, a racionális az irracionálissal, az állam, a demokrácia, a civilizáció az ellene lázadókkal, a társadalom embere a természet emberével, az új a régivel, a műveltség a barbársággal”⁷⁰ – ezek pedig már Lőrinczy Huba szavai. A regényben leírt háborús helyzet eleve tételezi a szövegben is kirajzolódó kettéosztottságot, melynek élet a két fél igen jelentős(nek vélt) különbségei adják. A regény második, „színpadi” része azon túl, hogy ezt a két „világot” párbeszédbe hozza, a regényegész poétikájára adott feleletként is értelmezhető.

A canudosiak közül érkező nő és a marsall találkozása véleményünk szerint a teljes regény szerepeinek és viszonyainak mintegy kivonataként a canudosi események és helyzetek újrajátszása. A marsall és a nő a két világot képviselik: elsőre a nő a maga „gubancos hajtömegével” (ÍC 93.) állati morgáshoz hasonló „őserdei tájszólásával”, „lárvaszerű arcával” (ÍC 94.), „rongy-, csont- és hajcsomag” (ÍC 95.) megjelenésével a „vadember” prototipikus alakjaként tűnik fel; a marsall pedig a „mániákusan aktázó” (ÍC 43.) és „polgári pocakos” (ÍC 40.) bürokrata, a civilizált ember figurája. Átaluk a két szféra és minőség is összezsugorodik. Ahogyan Szabó Ádám is megfogalmazza: „Az *Ítélet* marsallja, illetve fogolynője egy dilemma két alternatíváját jelenti”.⁷¹ Kettejük ellentéte azonban a párbeszédben feloldódik, ahogy a katonák és a canudosiak szembenállása, a két oldal különbségei is eltűnnek Canudos embertelenségében.

⁶⁹OLASZ Sándor: *Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság. Márai Sándor történelmi regényei*, Tiszatáj, 2004/6. 71.

⁷⁰LŐRINCZY Huba: *Az (el)ismeretlen remekmű. Márai Sándor: Ítélet Canudosban*, Műhely 2004/6. 54–55.

⁷¹SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 86.

Ahogy Lőrinczy felhívja a figyelmünket,⁷² a két fél már egyre kevésbé mutat különbségeket viselet („a viselet egészében már alig volt »katonás«, hiszen a vadonbéli élet nyomorúságában mi sem különböztünk már az ellenféltől, a canudosi maffia bitangjainak vagy az út menti capangának, a felbérelt helyi gyilkosoknak viseletétől” ÍC 18.) és magaviselet („Az utolsó órákban katonák és aztán azok, akik a jagunok bandájából elevenen maradtak, olyan gépiesen és céltalanul irtották egymást, mint mikor a vadász portyázás végén kilövi maradék patronjait. [...] már csak ölni akartak a katonák és a lázadók, ölni, még egyszer, az utolsó töltényig.” ÍC 22.) terén. Rónay László a lázadók öldöklésének ellenpontját látja abban, hogy a fanatikusok jövődöléseket tartalmazó fecniket hordoztak maguknál.⁷³ Véleményünk szerint az íráshoz való ragaszkodásuk, a „Betű mágikus erejébe” és a „Szó hatalmába” (ÍC 31.) vetett hitük a támadóikhoz, különösen a „mániákusan aktázó” (ÍC 43.) marsallhoz közelíti őket: az írás alapú civilizációhoz, amely a katonák felsőbbrendűségét hívatna jelezni.

Ezt a közeledést, vagy inkább: eleve adott közös lényegiséget erősíti meg mindaz, amiről a nyelvvel kapcsolatban már szóltunk: a nyelvi jelentés folyamatosan felülíródik, ennek következtében Canudosban érvényét veszti például az evidensnek tűnő civilizált-vadember ellentét is, így egymással való szembeállításuk értelmét veszti. Azt gondoljuk tehát, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy a regény „függőben hagyja az ellentét két oldalának értékelését”,⁷⁴ hanem arról is, hogy nyelvi jelentések olyan módon íródnak felül és ürülnek ki, hogy az lehetetlenné teszi az eleve adott(nak vélt) eltérések alapján való megkülönböztetést, miközben a két világ oly mértékben közelít egymáshoz, hogy ettől válik a kérdés „eldönthetetlen vagylagosság[gá]”.⁷⁵ Tehát Canudosban nem működőképesek azok a megkülönböztetések, amelyek alapján a háborús helyzet megítélhető lenne. „Két erő, két, egyaránt félelmetes világ csap össze egymással” melynek nem lehet más végkimenetele, mint a „kettős győzelem és kettős vereség.”⁷⁶

A nő és a marsall párbeszédében a két világ, a két alternatíva élesen ellenpontosodik, miközben ez a két személy, ahogyan az imént már bemutatott két szféra is, lényegi azonosságokat mutat. A kívülről, külső világból való ide érkezés (nő esetében az ország, ahol januárban tél van [ÍC 124.], illetve a marsall európai származása [ÍC 43.]; s ugyanez igaz „nagyban” is: a Tanácsadó idevándorolt követőivel, a katonákat pedig ide küldték)

⁷²LŐRINCZY Huba: *Az (el)ismeretlen remekmű. Márai Sándor: Ítélet Canudosban*, 54.

⁷³RÓNAY László: *Márai Sándor*. 565.

⁷⁴SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 96.

⁷⁵SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, 95.

⁷⁶LŐRINCZY Huba: *Az (el)ismeretlen remekmű. Márai Sándor: Ítélet Canudosban*, 55.

pozíciójából a nő rituálisnak is tekinthető fürdése által válnak hasonlónak („Mert a nő, aki most előttünk állott, úgy emlékeztetett a csont-bőr élőlényre, aki kevéssel előbb a gumikádba lépett, ahogy álomban változnak el ismeretlen személyek” ÍC 107. „De ez a nő más volt. Ezért aztán a marsall is megváltozott ebben a pillanatban – és mint aki váratlanul kénytelen több lenni, mint aki eddig volt, kihúzta magát.” ÍC 109.), így lépnek be egy közös kommunikációs térbe. A többi jelenlévő – az elbeszélő természetesen kivételt képez – által nem értett angol nyelv hozza létre azt a saját lehatároltságot, melyben együtt mozogva képesek hasonlónak válni, amelyben minden kifejezéshez szükségképpen új jelentést kell kapcsolni – mint ahogy közös, a jelentésre egyedülként hatást gyakorló referenciaként jelenik meg a katonák és a lázadók számára Canudos, amely sajátos helyzetével teremti meg ennek a hasonlónak a lehetőségét. A nyelv kifejezőerejének kudarca, ami Canudos egész világára érvényes, s ami az identitások elbizonytalanodásához vezet, ebben a párbeszédben, a beszélő egyénekre vonatkozóan különösen hangsúlyossá válik: ahogy már említettük, a fogolynő neve nem képes identitással felruházni őt.

A nő és a marsall párbeszéde mintegy a regényben megjelenített canudosi helyzetet játssza újra: minden, ami a közösségi egészre igaz, érvényt nyer az egyes emberre nézve is. A párbeszédes forma tehát nem csupán a kifejezhetőség egyik lehetséges módja, nem csak egy találkozás megjelenítési lehetőségeinek egyike, hanem egyszeri „jelenet” minőségében a közösségileg felvetett problémák egyedi-egyéni változatát mutatja meg.

Az egyéniség megformálásának szempontjából az sem közömbös, hogy a dialógusban résztvevő két szereplő mennyiben tekinthető inkább allegóriának, mint személynek; ez pedig a műfajiság, a példázat és a történelmi regény műfaji kódjainak kérdését veti fel.

Az *Ítélet* Magyarországon először a 2002-es *Történelmi regények* kötetben jelent meg;⁷⁷ a kiadás címétől nyert irányzék alapján az első kérdésünk az lehet, hogy vajon mennyire tekinthető történelmi regénynek.⁷⁸ Ezen műfajmegjelölést címmé emelő kötetekben megjelent

⁷⁷ ... a *Rómában történt valami*, *Harminc ezüstpénz*, és az *Erősítő* című művek társaságában. MÁRAI Sándor: *Történelmi regények I-II.*, Helikon, Budapest, 2002.

⁷⁸ Ha szeretnénk ezt a dolgot is megvédeni az *Ítélet Canudosban*ról írt recenziókra vonatkozó vádtól, akkor nem szabad azon „szakirodalmak” sorába csatlakoznunk, melyek „egyértelműen regénynek minősíti[k] a művet” [SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 138.]. Nincs mód hosszabban érvelni, néhány rövid ellenvetéssel mégis felelnék Korek Valéria novella meghatározására [KOREK Valéria: „*Tökéletes novella*”, Új látóhatár 1970. szept. 15.]. Korek érvelésének egyik pillére a szöveg „szűkössége”: miszerint a regényektől eltérő módon rövid időt ölel fel, s nélkülözi annak „oldalági csapongásait” [KOREK Valéria: „*Tökéletes novella*”, 336.]. Szabó Ádám ez ellen döntő érvnek az „elbeszélői nézőpontok kérdését” véli, mely végső soron a regényidő kitágítását is eredményezi [SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 138.]. Szabóval való egyetértésünk mellett meg kell jegyeznünk: a mű szerkesztettségének bonyolultsága nem merül ki az „egy szál valóság és egy szál elképzelés”

négy mű közül valóban az *Ítélet* „a legklasszikusabb történetmesélő munka”,⁷⁹ ez azonban még közel sem elégséges érv, hogy történelmi regénynek minősítsük. A történelmi regény kérdése most számunkra abból a szempontból nyer jelentőséget, hogy ez a műfaj milyen személyiség-konstrukciót hajt végre. Első megközelítésben „[a] történelmi regény a történelemre referál. Egyes történelmi eseményeket, alakokat idéz fel, melyeket, illetve akiket, nem csak a regényből, s nem csak ebből vagy abból a regényből ismerünk”.⁸⁰ A történelmi ihletettséget persze nem is tagadhatjuk az *Ítélet* esetében: a régmúltban lejátszódó tények köré épül.⁸¹ A történelmi regény fogalma viszont a „történelmi konkrétságnál” sokkal lényegibb elemeket is magában foglal⁸² – éppen a megjelenített szubjektumok által. Például a „XVII. század úgynevezett történelmi regényei (Scudéry, Calprenede, stb.) csak külső témájukban, csak a kosztüm szempontjából történelmiek. Nemcsak az alakok lélektana, hanem a rajzolt erkölcsök is teljességgel a szerzők korából valók”,⁸³ a szereplőknek, a szituációnak, a cselekvésnek, a teljes regényvilágnak immanensen hordoznia kell a történelmi helyzetet, amelybe helyezi önmagát: máskülönben a történelmi háttér csak díszlet marad.

A regény első felében az így leírt műfaji konvenciók megvalósulni látszanak: a szövegnek ez a szakasza „nem más, mint a canudosi háború végnapjainak da Cunhától kölcsönzött tényeken alapuló regényváltozata”,⁸⁴ a történelmi szituációhoz valóban köthető motivációkkal és reakciókkal. Az elbeszélő a háború eseményeit a Köztársaság mint új rend felől értelmezi, visszatekintő pozíciójából adódóan pedig végig reflektál az akkori viselkedésének, ítéleteinek helyességére, melyek az adott történelmi-társadalmi helyzetben eltérő jelentéssel és jelentőséggel bírtak, mint amilyenekkel az elbeszélés idejének világában bírnának. A regény első szakaszában valóban „„felfalja» az embert a történelem”,⁸⁵ s ebből lép ki a nő és a marsall is a fürdés jelenetével, maguk mögött hagyva a történelmi regény műfaji konvencióit. Ez utóbbi ugyanis sokkal inkább az „Állam és Lázadás időtlen vitája”.⁸⁶ a beszélgetés középpontjába kerülő „miérték” bármely anarchia esetén releváns kérdések, sem a

fonadékaiban [KOREK Valéria: „Tökéletes novella”, 336.]; dolgozatunk egyik tétje minden bizonnyal az, hogy bizonyítsuk, a szöveg túllép a novella műfajának komplexitásán.

⁷⁹CSILLAG István: *Márai Sándor. Történelmi regények I-II.* Szépirodalmi figyelő, 2003/6. 114.

⁸⁰HELLER Ágnes: *Mi a történelmi regény?* Alföld 2009/3. 59.

⁸¹OLASZ Sándor: *Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság. Márai Sándor történelmi regényei.* 65. A történelmi eseményekről remek összefoglalót ad: SZABÓ Ádám: *Canudos forrásvidékén. Euclides da Cunha Os Sertões című művének hatása Márai Sándor Ítélet Canudosban című regényére*, Irodalomtörténet 2010/2. 205–206.

⁸²HELLER Ágnes: *Mi a történelmi regény?* 59.

⁸³LUKÁCS György: *A történelmi regény*, Magvető, Budapest, 1977. 17.

⁸⁴SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 92.

⁸⁵HELLER Ágnes: *Mi a történelmi regény?* 60.

⁸⁶BORSZÉKY György: *Állam és lázadás.* Irodalmi Újság 1970. jún. 15. 7.

nő, sem orvos férje motivációi nem mutatják a kor jellemzőit. Az itt megjelenő Canudos „a fikcióhoz szükséges díszlet”,⁸⁷ sokkal inkább ideológiai vagy fogalmi konstrukció.

Fejtegetéseink során nem szabad azonban megfedkezünk a Szabó Ádám által javasolt parabolikus olvasat lehetőségéről.⁸⁸

Már érveltünk amellet, hogy a két világ viadalában Márai nem hirdet győztest, „nem mond ítéletet. Ránk bízsa a »tanulság« levonását, ha ugyan a nagy kérdésekben van tanulság. Ő nem oktat, nem magyaráz.”⁸⁹ Így azonban a parabolikusság is megkérdőjeleződik: ha a regény nem jelenti ki, hogy az egymással szemben felmutatott lehetőségek közül melyik volna a követendő példa, mégis hogyan értelmezhetnénk a regényt példázatként, parabolaként?

Szabó Ádám megközelítése azonban új szempontból veti föl a parabola tanító jellegének megjelenését: „az *Ítélet Canudosban* három »párbajról« szól, amelyek mindegyikében az alaphelyzet szerint nyeregben levő marsall szenved vereséget.”⁹⁰ Ha nem a két világ, hanem a nő és marsall párbaját tekintjük, tehát a mű második feléből indulunk ki, akkor valóban hirdethetünk egyfajta győztest, legalábbis láthatunk egy legyőzöttet: a harang megszólalása a marsall igazának alulmaradását jelzi.

Érdemes újfogalmaznunk a kérdést, visszapillantva a történelmi regény műfajáról tett megállapításainkra, bevonva Bényei Péter műfaji meghatározását vizsgálódásainkba. „A történelmi regény [Bényei szerint] a történelmi múlt [egyres] történéseit vagy egy korszak átfogó általános jellegzetességeit különböző szövegszervező eljárásokkal, nyelvi-poétikai eszközökkel »újraírja«, »utánképezi«”, tehát nem a történelmi tények „visszaadása vagy értelmezése, hanem esztétikai funkcióba helyezése [...] a történelmi regény célja.”⁹¹ Ez felveti a korábban tárgyalt Heller-féle meghatározás (a történelmi regény tárgya a mindig jelen lévő, minden tényezőbe mintegy beakódolt történelem) egy másik aspektusát: a történelmi regény újraírja ezt a történelmet, így jön létre benne az esztétikai jelentésadás. A történelmi regény múltja mindig a jelen számára jelent valamit.⁹² A történelmi regény kapcsán korábban mondtak alapján úgy tűnik, a nő és a marsall párbeszéde Canudosból, mint történelmi tény ideológiává, fogalommal alakítja; azaz általános lesz, ami a regény első részében cselekményként működő történelmi eseményeket a jelen felől olvashatóvá teszi. Ha

⁸⁷ SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 72.

⁸⁸ SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 123, 131.

⁸⁹ BARTÓKY Zsuzsa: *Mi az igazság Canudosban?* 363.

⁹⁰ SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein...* 97.

⁹¹ BÉNYEI Péter: „El volt tévesztve egész életünk!” *Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: A rajongók, Irodalomtörténet* 1999/3. 442.

⁹² BÉNYEI Péter: „El volt tévesztve egész életünk!” 442.

ezt a parabola kódján keresztül értelmezzük, megláthatjuk a „tanmesét”: a tanítás az egy konkrét történelmi példa által valósul meg.⁹³

Reményeink szerint mindezek alapján láthatóvá vált az *Ítéletnek* az életműben való sajátos pozíciója: nemcsak arról van szó ugyanis, hogy a korábban tárgyalt szempontrendszerek alapján felállított, *A gyertyák* és az *Egy polgár* között húzódó skálának nem valamely szélső pontján helyezkedik el regény, tehát vannak jellemzői, melyek az egyik, míg más vonásai alapján a másik kánonhoz sorolódna inkább, hanem arról is, hogy a regény ennek a két pólusnak, regénypoétikának a szintézisét valósítja meg. Nem a középső pontján áll az eddig vitatott oppozíciókban, hanem felettük.

Ez a regény így, a két hang szintézisével a „nyugatoság” kérdését is tovább árnyalja. Ha a „nyugatoság” poétikájának legfontosabb jellemzője a rugalmassága, sokféle nyithatósága, akkor különös jelentőségre tesznek szert a fogalmon belüli distanciák, pl. a „nyugatoság”, mint magyarországi modernségfogalom, vagy a nemzedékek között kirajzolódó különbség. Márai életművének megítélését nagyban meghatározza ez a „nyugatoság” poétika, így az életművön belüli szintézist teremtő regény ezen fogalmon belüli jelentés-eltolódások kapcsolódási pontjaira is rámutat.

⁹³A két, egymást kizáró műfaji kód (Hites Sándor elmélete alapján a történelmi regény és a parabola mint olvasat nem működhetnek egyidejűleg, hiszen az első a múltba való belépést jelenti, míg a második a jövőre irányul [HITES Sándor: *Műfaj, örökség revízió*, In.: Uő.: A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből, Ulpius-ház, Budapest, 2004. 131–133.]) egy regényben való, mégis ellentmondásba keveredés nélküli alkalmazása különösen erős érvényre emeli Olasz Sándor véleményét: „Márai úgynevezett történelmi regényei egyfelől fölülbírálják a hagyományt, másfelől olyan műfajpoétikai nyitottságról tanúskodnak, ami sokféle tradíció (fejlődésregény, parabola stb.) metamorfózisára alkalmas” (OLASZ Sándor: *Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság. Márai Sándor történelmi regényei*, 65.).

Felhasznált irodalom

MÁRAI Sándor: *Ítélet Canudosban*. Helikon, Budapest, 2008.

BABITS Mihály: *Könyvről könyvre*, Nyugat 1934/16.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00581/18173.htm> utolsó letöltés: 2014. január 24.)

BARTÓKY Zsuzsa: *Mi az igazság Canudosban?* Katolikus Szemle 1970/4.

BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975. III/1.*, Akadémia, Budapest, 1990.

BÉNYEI Péter: „*El volt tévesztve egész életünk!*” *Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: A rajongók*, Irodalomtörténet 1999/3.

BITTER Noémi: *Az Ezüstkör nemzedéke*, In.: CZETTER Ibolya – JUHÁSZ Andrea – KOVÁCS Ágnes (szerk.): *Hagyomány és kánon*, Savaria, Szombathely, 2009.

BODNÁR György: *A Nyugat irodalomszemlélete*, In.: R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, Akadémia, Budapest, 1980.

BÓKAY Antal: *A Nyugat hűtlen utódai – egy poétikaháború tanulságai*, In.: CZETTER Ibolya – JUHÁSZ Andrea – KOVÁCS Ágnes (szerk.): *Hagyomány és kánon*, Savaria, Szombathely, 2009.

BORSZÉKY György: *Állam és lázadás*, Irodalmi Újság 1970. június. 15.

CSILLAG István: *Márai Sándor. Történelmi regények I-II.*, Szépirodalmi figyelő, 2003/6.

FRIED István: *A tűnő személyiség nyomában. (Márai Sándor két ifjúkori elbeszélése)*, In.: LŐRINCZY Huba – CZETTER Ibolya (szerk.): „Este nyolckor születtem...” *Hommage à Márai Sándor*, Bár-könyvek, Szombathely, 2000.

FRIED István: *Márai Sándor megíratlan regénye*, In.: Uő.: „Ne az író történjen meg, hanem a műve”. *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*, Argumentum, Budapest, 2002.

GARAMI András – MEKIS D. János – NÉMETH Ákos: *Előszó*, In.: Uők (szerk.): *Nemzedéki narratívák a kultúratudományokban*, Kijarat, Budapest, 2012

- GRENDÉL Lajos: *Janus-arcú Márai?* In.: LŐRINCZY Huba – CZETTER Ibolya (szerk.): „Este nyolckor születtem...” Hommage à Márai Sándor, Bár-könyvek, Szombathely, 2000.
- HELLER Ágnes: *Mi a történelmi regény?* Alföld 2009/3.
- HITES Sándor: *Műfaj, örökség revízió.* In.: Uő.: A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből. Ulpius-ház, Budapest, 2004.
- KABDEBŐ Lóránt: *A próza önreflexiója és gyakorlata.* In: Uő.: Vers és próza. A modernség második hulláma, Argumentum, Budapest, 1996.
- KABDEBŐ Lóránt: *A Pandora.* In.: FINTA Gábor – HORVÁTH Zsuzsa – SIPOS Lajos – SZÉNÁSI Zoltán (szerk.): A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései, Argumentum, Budapest, 2011.
- KISS Irén Ilona: *Bevezetés a Nyugat folyóirat tanulmányozásához,* Látó 2008/12. (<http://epa.oszk.hu/00300/00384/00066/1152.htm> utolsó letöltés 2014. január 28.)
- KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története,* Kossuth, Budapest, 1982.
- KOMLÓS Aladár: *A Nyugat indulása,* In.: R. TAKÁCS Olga (szerk.): Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára, Akadémia, Budapest, 1980.
- KOREK Valéria: „Tökéletes novella”, Új látóhatár 1970. szept. 15.
- KRASZNAHORKAI László: *Egy késő kamaszkori dolgozat Márai Sándor emigrációs pályájáról,* Jelenkor 1991/5.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az egyéniség foglalatja. Márai személyiségfelfogásának szerkezetéhez,* In.: Uő.: Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben, Argumentum, Budapest, 1996.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az irodalmi modernség integratív történeti értelmezhetősége,* In.: Uő.: Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben. Argumentum, Budapest, 1996.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Klasszikus modernség – karteziánus értéktávtatban. Márai Sándor: San Gennaro vére,* In.: Uő.: Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben, Argumentum, Budapest, 1996.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *A magyar irodalom története 1945–1991,* Argumentum, Budapest, 1994. 23–30.

- LÁNG Gusztáv: *Kánon- és hagyományváltások a Nyugatban*, In.: CZETTER Ibolya – JUHÁSZ Andrea – KOVÁCS Ágnes (szerk.): *Hagyomány és kánon*, Savaria, Szombathely, 2009.
- LÁNG Gusztáv: *A Nyugat és az avantgarde*, In.: R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, Akadémia, Budapest, 1980.
- LŐRINCZY Huba: *Az (el)ismeretlen remekmű. Márai Sándor: Ítélet Canudosban*, Műhely 2004/6.
- LUKÁCS György: *A történelmi regény*, Magvető, Budapest, 1977.
- MÁRAI Sándor: *Történelmi regények I-II.*, Helikon, Budapest, 2002.
- MEKIS D. János: *Márai és kora*, Kézirat, 2012–2013.
- NAGY SZ. Péter: *A Kalandtól a Rendig. A polgárfeletti polgár mítosza*, In.: LŐRINCZY Huba – CZETTER Ibolya (szerk.): „Este nyolckor születtem...” Hommage à Márai Sándor, Bárkönyvek, Szombathely, 2000.
- NÉMETH G. Béla: *Az európai örökség őrzője*, In.: Uő.: *Kérdések és kétségek. Válogatott tanulmányok*, Balassi, Budapest, 1995.
- NÉMETH G. Béla: *A regényíró drámai remekelése*, In.: Uő.: *Kérdések és kétségek. Válogatott tanulmányok*, Balassi, Budapest, 1995.
- OLASZ Sándor: *Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság. Márai Sándor történelmi regényei*, Tiszatáj 2004/6.
- ÖRLEY István: *A Márai-mű új állomásai. Kassai Őrjárat – Mágia*, Nyugat 1941/8.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00667/21341.htm> (utolsó letöltés: 2014. január 24.)
- POMOGRÁTS Béla: *Irodalmi korszakváltás*, In.: Uő.: *Másik Magyarország. Tanulmányok a NYUGAT íróiról*, Kortárs, Budapest, 1997.
- POMOGRÁTS Béla: *Irodalmi sajtó a két világháború között*, In.: Uő.: *Másik Magyarország. Tanulmányok a NYUGAT íróiról*, Kortárs, Budapest, 1997.
- POMOGRÁTS Béla: *Megsértett hűség. Jegyzet Márairól*, In.: Uő.: *Másik Magyarország. Tanulmányok a NYUGAT íróiról*, Kortárs, Budapest, 1997.
- RÓNAY László: *Márai Sándor*, Korona Kiadó, Budapest, 1998.

SZABÓ Ádám: *Canudos forrásvidékén. Euclides da Cunha Os Sertões című művének hatása Márai Sándor Ítélet Canudosban című regényére*, Irodalomtörténet 2010/2.

SZABÓ Ádám: *Canudos ösvényein. Márai Sándorral és Mario Vargas Llosával Euclides da Cunha nyomán*, L'Harmattan, Budapest, 2010.

SZABÓ Ádám: *Az út Canudosba. Márai Sándor Regényének keletkezéstörténete*. 2000. 2007/10.

SZABÓ Tünde: *Szerelem és házasság Márai Sándor korai regényeiben. (Olasz irodalmi pretextusok)*, In.: CZETTER Ibolya – JUHÁSZ Andrea – KOVÁCS Ágnes (szerk.): *Hagyomány és kánon*, Savaria, Szombathely, 2009.

SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története VI. A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, Akadémia, Budapest, 1966.

SZÁVAI János: *A kassai dóm. Közelítések Márai Sándorhoz*, Kalligram, Pozsony, 2008.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1991.

SZILÁGYI Márton: *Összeköt vagy elválaszt? A generáció mint irodalomtörténeti magyarázóelv*, Híd 2007/11.

SZILI József: *A Nyugat modernsége*, Kalligram 2008/4.
<http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2008/XVII.-evf.-2008.-aprilis-Masik-Nyugat/Masik-Nyugat/A-Nyugat-modernsege> (utolsó letöltés 2014. január 28.)

SZÖNYI Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek*, Kortárs, Budapest, 2000.

TVERDOTA György: *A Nyugat és a Nouvelle Revue Francaise első két évtizede*, In.: ANGYALOSI Gergely – E. CSORBA Csilla – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TVERDOTA György (szerk.): *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2009.